

Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten

Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde?

Af *Jens Holmgaard*

Indledning

Som bekendt var det forordningen af 4. februar 1733 om genoprettelse af landmilitsen, der – efter gængs opfattelse – samtidig indførte stavnsbåndet. Måske forholder det sig i virkeligheden ikke helt så enkelt. Men det er en anden sag, som jeg ikke skal sige andet om her, end at bl.a. forordningen af 5. marts 1731 »Anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark« nok fortjener noget mere opmærksomhed, end den hidtil har fået.¹

Der er i tidens løb sagt og skrevet mangt og meget om stavnsbåndet og den dybe fornedrelse af bonden, det medførte. Måske nu og da også lidt mere, end der strengt taget er dækning for. Men det er påfaldende, så enige historikerne samtidig har været om at fremhæve, hvor ringe en byrde landmilitsen i

Jens Holmgaard, fhv. landsarkivar for Nørrejylland, f. 1920. Har bl.a. udgivet *Indberetninger om kornavlen i Danmark 1778* (BOL og BY 3, 1962), *Viborg landstings skøde- og pantebog 1624–37*, 1964, og *Fæstebonde i Nørre Tulstrup*, Christen Andersens dagbog 1786–1797, 1969; har bl.a. skrevet *De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne* (i *Erhvervs-historisk Årbog* 1954), *Landboreformerne – drivkræfter og motiver* (i *Fortid og Nutid* 1977), *Brændevinspolitikken i Danmark 1757–1776* (i *Skog och brännvin. Studier i näringspolitisk beslutfattande i Norden på 1700-talet*, 1984); har redigeret BOL og BY 1962–74 og *Excerpta Historica Nordica 1962–68*. Desuden skrevet talrige andre afhandlinger og anmeldelser om arkivhistoriske, landbohistoriske og finanshistoriske emner.

sig selv var for de udskrevne bønderkarle. Nogle har næsten undret sig over, at den var så upopulær, ja forhad. Det kunne da i hvert fald ikke skyldes tjenesten i sig selv, som jo kun bestod af lidt eksercits om søndagen bag kirken efter gudstjenesten! Så grunden måtte altså søges andre steder, fx i den barske behandling, karlene fik af de underofficerer, som eksercerede dem. En rå tiltale, et rap af stokken i ny og næ, for ikke at tale om en lille ridetur på træhesten eller et ophold ved skampælen. Hertil måske til tider frygt for, at det en dag kunne blive alvor, så man måtte i felten med alvorlig risiko for liv og lemmer og i hvert fald med sikkerhed for hårde strabadser, afsavn og rent umenneskelig behandling. Jeppe på Bjerget og Jakob Skomager havde jo begge, som man vil huske, været med ved belejringen af Wismar i 1711 og vist også i det blodige slag ved Gadebusch året efter.²

Spørgsmålet er nu, om det er nødvendigt at søge forklaringen på militstjenestens upopularitet i disse forhold *alene*. Det kunne vel ikke tænkes, at eksercitspligten i sig selv var mere byrdefuld, end man hidtil har tænkt sig?

Historikernes syn på militstjenesten

Inden vi vender tilbage til dette spørgsmål, skal vi se lidt nærmere på de udtalelser, der er fremsat om militstjenesten. Jeg har ikke foretaget nogen udtømmende gennemgang af den historiske litteratur og da slet ikke af de historiske lærebøger. Jeg har dog eftersat flere forfattere end de anførte, men blot for at måtte konstatere, at de ikke har udtalt sig om netop dette spørgsmål. Det gælder fx C.F. Allens »Haandbog i Fædrelandets Historie.« Fremhævelserne i de anførte citater er med en enkelt undtagelse mine.

De fleste, som har udtalt sig om landmilitstjenesten, har gjort det i forbindelse med omtale af Frederik 4.s forordning af 22. februar 1701 »Om landmilitiens indrettelse udi Danmark.« Ved denne forordning genoplivedes landmilitsen, som i sin ældre skikkelse fra Christian 4.s tid var ophørt efter Den Skånske Krig (1675–79).³ Hver 20 tønder bondehartkorn uden for rytterdistrikterne skulle herefter udgøre et lægd og stille en soldat til tjeneste i 6 år. Og militstjenesten bestod i, at den udskrevne karl, der fortsat tjente hos en bonde i lægdet, mødte

på sin beordrede eksercerplads til eksercits hver søndag året rundt undtagen i de 2 perioder fra 1. februar til 30. april og fra 24. juni (St. Hans) til 31. august, hvor han kun skulle møde hveranden søndag. Men desuden skulle han møde på følgende helligdage: Kristi Himmelfartsdag, 2. og 3. pinsedag, St. Mikselsdag (29. september), Alle Helgensdag (1. november), 2. og 3. juledag og Helligtrekongersdag (6. januar). I alt ca. 50 søn- og helligdage. Om sommeren skulle der ekserceres i 2, om vinteren i 1 time hver gang. Desuden skulle soldaten deltage i gudstjenesten i kirken ved eksercerpladsen.⁴

Man skal være opmærksom på, at fritagelsen for eksercits hveranden søndag i de 2 perioder af året ikke skete for karlenes skyld og altså ikke var fridage for dem, men først og fremmest af hensyn til landbrugsarbejdet.⁵ Desuden skete fritagelsen på grund af de 4 årlige kompagnisamlinger, som skulle supplere den lokale eksercits og vænne officerer og mandskab til at operere i større enheder. Kompagniovelserne, der hver varede en dag, skulle foregå på søn- og helligdage i februar, juni, juli og september. Men hertil kom hver gang for de fleste, der jo ikke boede nær ved samlingspladserne, et par dage til hen- og hjemmarch. Endelig skulle der også være plads til samling en gang om året af hele regimentet til øvelse i 6 dage, hvortil der naturligvis medgik endnu længere marchtid, da afstandene til samlingspladsen kunne være store.

I disse oprindelige bestemmelser skete der i den følgende tid en del ændringer, bl.a. ved forordningen af 30. december 1702 »Om adskilligt landmilitien i Danmark angaaende«. Efter nogen tids tjeneste kunne milittssoldaterne herefter fritages for en del af den lokale eksercits, men på den anden side øgedes de større samlede øvelser. 2 af de oprindelige 4 kompagnisamlinger blev forandret til 2-dages bataljonsøvelser, dvs. samling af 4 kompagnier. Alt i alt medtog kompagni-, bataljons- og regimentsøvelser altså herefter 12 dage om året foruden marchtiden hen og hjem, der alt efter soldaternes bopæl udgjorde fra 8 til 18 dage i alt.⁶

Om denne militstjeneste udtalte nu *A.D. Jørgensen* i 1882 i »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie«, fortælling nr. 29 om »Bondens Frigørelse«: »Det var kun en slægt, hvis fædrelandskærlighed og selvfølelse var sunken til et uselt lavmaal, der kunde beklage sig over *de højst ubetydelige øvelser*, som »militzen« paalagde de udskrevne; hin værnepligt var *kun*

ringe i forhold til, hvad nu hele landets ungdom maa finde sig i.«

Mere konkret end A.D. Jørgensen gjorde det i denne meget generelle bedømmelse og også med større forståelse for bønderkarlenes frygt for landmilitsen udtalte *Edvard Holm* sig i 1891 i Danmark-Norges Historie, I, s. 357f.: »Regeringen havde søgt at indskrænke den tjeneste, der krævedes i fredstid, til det mindst mulige. Soldaten kunde blive i sin hjemstavn som tjenestekarl ... Han behøvede *kun* at møde et par timer til eksercits et vist antal søndage og *nogle faa dage* om aaret til kompagniovelser, batalionsøvelser og regimentsøvelser. Men forholdene havde skabt en uvilje mod den hele institution, som det viste sig umuligt at faa bugt med ... selv efter Den Store Nordiske Krigs [1709–20] ophør. Højst uheldigt var det ogsaa, at en af skyggesiderne ved den, det prygleri, som officerer og endnu mere underofficerer, brugte imod soldaterne, blev ved at holde sig.« Prygl, siger *Holm* videre, var datidens mennesker jo ellers godt vant til, både eleverne i skolerne, håndværkslærlingene og bønderkarlene ved hoveriet. »Men dog skræmmedes befolkningen ved den militære brutalitet, der var bleven opfostret i det 17. aarhundredes hvervede hæere og derfra ogsaa havde smittet i landmilitsens regimenter.«⁷

Endnu mere konkret, men dog ikke helt præcist skrev *Otto Christensen* i 1933, trykt 1945, i Det danske Landbrugs Historie, V, s. 69, hvor han ogsaa omtaler eksercerpladserne: »Den egentlige soldatertjeneste synes *ret lemfældig*; soldaterne forblev i deres pladser paa landet; de mødte *kun* til de militære øvelser om søndagen efter endt gudstjeneste, om sommeren hver søndag i 2 timer, om vinteren hveranden søndag i 1 time. Øvelsepladserne laa spredt, saa soldaterne *ikke havde langt* fra hjem til øvelseplads. Udover de hjemlige øvelser holdtes større, samlede batalions- og regimentsøvelser i alt 10 à 12 dage om aaret. Det er imidlertid en kendsgerning, at militstjenesten var frygtet og afskyet. Hertil bidrog væsentlig den raa og umenneskelige behandling, mandskabet sædvanlig var genstand for fra befalingsmændenes side; men ogsaa bevidstheden om, at den indrullerede soldat var pligtig sin tjenestetid ud at forblive i lægdet eller sognet, skabte uvilje.«⁸

Knud Fabricius udtaler sig i 1942 i Schultz Danmarkshistorie, III, s. 441 ganske summarisk og meget bagatelliserende: »Tjenesten strakte sig over seks aar, men var *saare lempelig*,

da det var meningen, at bønderkarlene samtidig skulde arbejde ved landbruget. Den bestod derfor *kun i et par timers eksercits om søndagen bag kirken efter gudstjenesten.*«

Også meget summarisk og ikke helt præcist siger *Gunnar Olsen* omkr. 1950 i Historikergruppens Danmarkshistorie, I, s.391: »Selvom tjenesten *kun* bestod i eksercits hver søndag eftermiddag og en større manøvre engang om året, blev den hurtig upopulær blandt bønderkarlene.«

En stærkt bagatelliserende og samtidig meget populært formet beskrivelse findes i 1960 hos *F.C. Kålund-Jørgensen* i Fortællinger af Vort Folks Historie, III. s. 266f.: »Derfor udstedte han [Frederik 4.] i 1701 en lov, der påbød bønderne at udruste 15.000 *hjemmeværnssoldater*. Deres tjenestetid skulle være på 6 år. De skulle dog ikke bo på kaserne som soldater i vore dage. De skulle bo hjemme på deres gårde og *kun møde om søndagen efter gudstjenesten og holde øvelser bag kirken* under ledelse af officerer.«

Blandt dem, der har udtalt sig om tjenesten i landmilitsen efter 1701-ordningen, skal endelig nævnes *Fridlev Skrubbeltrang* som i 1978 i »Det danske landbosamfund 1500-1800«, s. 148 også inddrager godsejerne i kredsen af dem, der generedes af landmilitsen. I øvrigt finder han ikke, så lidt som nogen af de foregående, at tjenesten i sig selv kunne være særlig byrdefuld: »Mange godsejere følte sig hårdt ramt af en forordning, der faktisk medførte, at på Øerne hver tredie, i Jylland hver fjerde eller femte gård måtte stille en soldat. Selve tjenesten var *ikke mere tidkrævende*, end at de udskrevne stadig kunne tjene som karle i deres hjemstavn, 1 à 2 timers eksercits hver eller hveranden søndag, alt efter årstiden – *det var alt*. Men landmilitsen fik et ilde ry. Selv om befalingsmændene blev advaret mod at behandle soldaterne »med nogen haardhed, skældsord, hug og slag«, var [FS.s fremhævelse] prygl dog tilladt, og udeblev en soldat, kom skampælen eller træhesten i anvendelse.«

Da landmilitsen efter en kortvarig nedlæggelse (fra 30. oktober 1730) blev genindført ved forordningen af 4. februar 1733, fik den en noget anden skikkelse end landmilitsen efter 1701-forordningen, der også i årenes løb var undergået en del ændringer, bl.a. også hvad lægdernes størrelse angår. Efter 1733-forordningen skulle lægderne være på 60 td. hartkorn. Det gav en mandskabsstyrke på godt 5.000 mand mod godt 15.000 i

1701. Disse 15.000 mand havde været fordelt på 7 infanteriregimenter: 2 sjællandske, 1 fynsk og 4 jyske (stort set et for hvert stift; i Viborg-regimentet indgik dog – ejendommeligt nok – mandskabet fra Lolland-Falster, der udgjorde 2 bataljoner). Til disse 7 fodregimenter kom efter forordningen af 31. december 1701 på ryttergodset 2 landdragonregimenter: et sjællandsk og et jysk. Efter 1733-forordningen deltes den samlede styrke i 4 infanteriregimenter: 1 sjællandsk, 1 fynsk og 2 jyske. Fyn afgav dog tillige mandskab til både det ene sjællandske og det sydjyske regiment. Landdragonregimenterne blev ikke genoprettet. Tjenestetiden fastsattes nu til 8 år mod 6 år i 1701.⁹

Men ligesom mandskabsstyrken var stærkt reduceret i forhold til 1701-ordningen, var også den lokale eksercits og de større samlede øvelser af noget mindre omfang. Fra 15. april til 30. maj og igen fra 1. juli til 30. september, altså i 4½ måned, var der kun eksercits hver 4. søndag, den øvrige del af året hver søndag. Eksercits på andre helligdage omtales ikke i forordningen. Det samlede antal eksercitsdage var således ca. 40 mod 50 efter den gamle ordning. Eksercitsen skulle som før være 2 timer om sommeren og 1 time om vinteren. Efter 2 års tjeneste opnåede soldaten nogen nedsættelse, nemlig fritagelse i bondens pløjetid, som dog ikke er nærmere præciseret, og desuden hveranden søndag. Efter 3 år og tjenesten ud nedsattes eksercitspligten yderligere til den første søndag i hver måned. De samlede øvelser blev i første omgang fastsat til 1 kompagnisamling på 3 dage iberegnet hen- og hjemmarch og 1 regiments- eller bataljonssamling på 6 dage inkl. marchdagene.¹⁰

At der med disse bestemmelser er tale om en vis lempelse i eksercits- og øvelsesforpligtelserne i forhold til tidligere, er indlysende. Spørgsmålet er blot, om den set fra de udskrevne bønderkarles synspunkt helt eller delvis opvejedes af andre forhold. Herom senere, når vi har hørt, hvad historikerne har at sige om militstjenesten efter 1733-forordningen.

Her møder vi igen *Edvard Holm*, som omkr. 1900 i Danmarks Riges Historie, V, s. 168 skriver: »Da soldaterne forblev som tjenestekarle i det distrikt, hvortil de hørte, og *øvelserne kun var yderst faa*, var soldatertjenesten nu ligesom tidligere *meget lemfældig*.« Men nu knyttede der sig altså et lovformeligt fastslået stavnsbånd, med alt hvad dette indebar, til tjenestepligten.¹¹

Kort efter, i 1904, skrev *Johan Ottosen* i »Vor Historie« (III, s. 56), det værk som vist bortset fra A.D. Jørgensens »40 Fortællinger« blev læst i de videste kredse og derved i særlig grad kan have været med til at forme den folkelige opfattelse: »Den militære byrde, som herved lagdes paa den danske landbefolkning, var vel i sig selv *ikke særlig stor*; for hver 60 tdr. hartkorn skulde stilles en soldat, som skulde staa i rullen i 8 aar, men *kun* indkaldes til *faa øvelsesdage*. Men hertil var knyttet en række andre bestemmelser, som gjorde *denne ringe soldatertjeneste* til en forbandelse for bondestanden. For det første skulde alle bondekarle i alderen fra 14 til 36 aar indføres i reserveruller og i hele den tid vedblive at bo paa det gods, de tilhørte; derved indførtes for den danske landalmue et lovlig paabudt stavnsbaand. For det andet fik herremændene ret til at udpege de karle, der skulde udtages til soldater; det gav godsejeren en ret til vilkaarlig at raade for den enkelte bondes skæbne i et omfang, som aldrig før havde været kendt.«

I 1938 citerer *Johan Hvidtfeldt* i afhandlingen »Stavnsbaandet, dets forudsætninger og virkninger« (i Vejle Amts Aarbøger, 1938, s. 17) godsejer Gerhard Hansen de Lichtenberg på Engelholm for denne udtalelse fra 1768: »Det er en bekendt sag, hvor utidig og taabelig en frygt, der er iblandt bønderne og deres drengebørn for soldateriet, og af hvilken aarsag mange af det bedste mandskab, der ikke har forældre, som kan tænke at skjule dem eller hos husbonden at faa dem befriet, naar de skulde indskrives, aarlig desertere ad Holsten og Holland til.« Og for egen regning føjer *Johan Hvidtfeldt* hertil: »Da soldatertjenesten jo *kun* bestod i eksercits om søndagen, senere i en aarlig indkaldelse, *forstaar man paa en maade godt godsejerens undring*.«

I Politikens Danmarks Historie, 6, s. 192 skriver *Svend Cedergreen Bech* i 1965: »Tjenesten var dog i fredstid *ingenlunde tyngende*: et par timers eksercits hver søndag efter kirketid; i så- og høsttid kun hver tredie søndag. Men den hårde disciplin og de barbariske straffemetoder virkede skræmmende.«

I en anmeldelse i dagbladet »Information« den 16. januar 1979 af Fridlev Skrubbeltangs ovennævnte bog skriver *Troels Dahlerup*: »I det hele taget forekommer det mig tragisk, at dette næsten uigennemførlige tvangssystem [stavnsbåndet] – som mere end noget andet har stået som symbol på bondens fornedrelse – til formål havde at skabe en milits af vist yderst

beskeden militær værdi; og at denne tjeneste (*der i praksis vist lå på niveau med, hvad en nutidig hjemmeværnsmand frivilligt forpligter sig til*) derved fik et så ilde ry.«

Endelig skriver *Ole Feldbæk* i 1982 i *Gyldendals Danmarks Historie*, IV, s. 102: »Oprindelig havde militstjenesten *kun* bestået af nogle få timers eksercits hver søndag efter kirketid, suppleret med en kortvarig årlig øvelsesindkaldelse. Militstjenesten var således *mere en gene end en egentlig byrde*, og noget afgørende pressionsmiddel gav det næppe nogen godsejer i hænde over for en karl eller husmand. Et pressionsmiddel blev stavnsbåndet først, efterhånden som militssoldater i stigende antal blev udskrevet til egentlig og langvarig militærtjeneste« (som det skete længere fremme i århundredet).

Kritik af historikernes syn på militstjenesten

Med al respekt for de nævnte historikere og med den selverkendelse, at man jo sagtens kan optræde som deres overlegne dommer, når man nærlæser dem efter, at man tilfældigt er bragt på sporet af deres vildfarelse, skal jeg her underkaste deres udtalelser en foreløbig bedømmelse alene ud fra de trykte forordninger om landmilitisen.¹²

Det indtryk man får er, at næppe mange af dem har set særlig grundigt på forordningerne, men at de stort set har støttet sig på forgængernes opfattelse. Om et systematisk studium af alle relevante forordninger er der næppe tale i noget tilfælde.

Det synes som om den herskende tradition kan være grundlagt hen mod slutningen af forrige århundrede af henholdsvis A.D. Jørgensen og Edvard Holm, hvis opfattelser man siden har gengivet i mere eller mindre stram eller overbroderet skikkelse og undertiden med ret upræcise oplysninger om eksercitsens og de samlede øvelsers omfang. Om dette udtaler A.D. Jørgensen sig slet ikke. Edvard Holm taler summarisk om »et vist antal søndage«, men fx ikke om de øvrige helligdage. Desuden skelner han ikke mellem eksercitsens forskellige varighed sommer og vinter. Otto Christensen er i den henseende mere præcis, men siger til gengæld fejlagtigt, at karlene om sommeren mødte hver søndag, om vinteren kun hveranden. Og så oplyser han udtrykkeligt, at soldaterne ikke havde langt fra hjem til øvelsesplads. Om netop dette spørgsmål mere se-

ner! Knud Fabricius synes nærmest at fortsætte A.D. Jørgensens stærkt bagatelliserende linie og bringer vistnok som den første udtrykket »bag kirken efter gudstjenesten« ind i billedet. Mon ikke de fleste læsere heraf uden nærmere overvejelser om det sandsynlige heri slutter – det har jeg selv tidligere gjort – at der var en eksercerplads ved hver kirke for sognets udskrevne karle, som altså blot måtte blive tilbage efter gudstjenesten 1 à 2 timer? Det svarer jo nogenlunde til Otto Christensens udsagn, at soldaterne ikke havde langt fra hjem til øvelsesplads. Skønt Gunner Olsens udtalelse er yderst summarisk, rummer den 2 direkte fejl: »hver søndag« og større manøvre »en gang om året.« F.C. Kålund-Jørgensens fremstilling indeholder en udpræget overbrodering og minder for så vidt om A.D. Jørgensens ved at sætte militstjenesten i forhold til samtidens soldatertjeneste. I øvrigt er den udflydende og upræcis. Vendingen »påbød bønderne at udruste« er i flere henseender uanvendelig på de faktiske forhold. At tale om »deres gårde«, når det drejer sig om tjenestekarle, er heller ikke heldigt. Endelig gentager han den af Fabricius lancerede vending »efter gudstjenesten ... bag kirken.« Fridlev Skrubbeltang adskiller sig som nævnt fra de øvrige ved at inddrage godsejeren og ved, prisværdigt og karakteristisk for ham, at tage statistikken til hjælp for at oplyse, hvor generende 1701-landmilitsten har været for godsejerne og – underforstået – vel også for bønderne, men måske ikke så meget for karlene selv (»det var alt«!). Han citerer hovedforordningen af 22. februar 1701, men synes i øvrigt at bygge på den traditionelle opfattelse.

Kun Edvard Holm har udtalt sig særskilt om både den gamle landmilitstjeneste fra 1701 og den nye fra 1733. Ingen af de citerede forfattere har i øvrigt foretaget sammenligninger mellem den gamle og den nye. Johan Ottosen nævner de nye lægders størrelse og den forlængede tjenestetid, men går ellers ikke ind på detaljer omkring »denne ringe soldatertjeneste«. Johan Hvidtfeldt knytter sin personlige kommentar til en godsejerudtalelse så sent som 1768, men synes i øvrigt helt at bygge sin opfattelse på traditionen. Da hans bedømmelse findes i en specialafhandling om stavnsbåndet, kunne man måske her have forventet en stærkere tilskyndelse til selvstændig og dyberegående undersøgelse af forholdet end hos de forfattere, hvis bedømmelse indgår i en bredere frem-

stilling, og som derfor i højere grad må bygge på andres forskning. Det gælder fx for Cedergreen Bech, som dog for egen regning med et »ingenlunde« sætter en tyk streg under, at militstjenesten ikke var tyngende. Desuden er hans »hver tredie søndag« i så- og høsttid vist af egen opfindelse. Af Troels Dahlerups udtalelse, som er fremsat i en dagbladsanmeldelse, vil det vel være særlig uretfærdigt at kræve andet end gengivelse af den traditionelle opfattelse. Lidt pudsigt, men vel helt tilfældigt, bringer også han hjemmeværnet ind i billedet som en nutidig pendant. Det sker dog på mere forsvarlig måde end hos Kålund-Jørgensen. Også Ole Feldbæks bedømmelse synes at hvile på traditionen. Da han imidlertid drager videregående konsekvenser heraf om militstjenesten som pressionsmiddel i godsejernes hænder, bliver sagen nok lidt mere betænkelig. Og herved understreges betydningen af, at traditionen underkastes et kritisk eftersyn.

Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten

Meget tyder på, at historikerne ikke hidtil nærmere har overvejet det spørgsmål: Hvor langt havde de udskrevne bønderkarle i grunden til den ugentlige eksercits? Ja, nogle af dem synes jo ligefrem at gå ud fra som en selvfølge, at eksercitsen for dem alle foregik ved sognets egen kirke. Og så forstås det jo bedre, at man kunne mene, at det var en ringe byrde – bortset altså fra korporalernes råhed, pryglene og rideturene på træhesten.

Men efter at K.C. Rockstroh i årene 1909–26 havde udsendt sit 3-binds værk »Udviklingen af den nationale Hær i Danmark«, har man i hvert fald haft mulighed for at være bedre underrettet. Han oplyser (II, s. 404), at der efter 1701-forordningen var 3–4 sogne i hvert eksercerpladsdistrikt. Og herefter kan man ved et blik på et Danmarkskort med sogneangivelser umiddelbart se, at de fjernestboende bønderkarle kunne have ganske langt til deres ugentlige eksercits. Side 422 i samme bind kan man endog læse, at 4 mand i Rørvig i Odsherred havde 2½ mil (ca. 18 km) til deres eksercerplads.

Når talen dernæst er om 1733-forordningen, hvor militsstyrken kun var en trediedel af 1701-styrken, kan man næsten på forhånd slutte, at eksercerpladserne må have ligget endnu

mere spredt, hvis ikke antallet af underofficerer skulle være meget stort og tallet på karle til hver eksercerplads meget lille. Tallet på udskrevne karle pr. sogn kunne variere fra 1 til ca. 10 og var typisk 2-3.¹³ Og hos Rockstroh (III, s. 108) kan man se, at der blev foreskrevet 6 eksercerpladser pr. kompagni, svarende til antallet af korporaler. Da hvert af de 4 regimenter bestod af 12 kompagnier, 48 i alt, kan det heraf sluttes, at der i hele Danmark skulle være 288 eksercerpladser, svarende til ca. 6 sogne til hver i gennemsnit, men i tyndt befolkede egne ofte flere.¹⁴ Rockstroh henviser samme sted til en skrivelse fra de kommissærer, som i marts 1733 skulle forestå inddelingen i Jylland, og som påpeger, at dette ville medføre, at karlene i mange jyske egne ville få 4-5 mil til eksercerpladserne.

Den skrivelse, Rockstroh henviser til, var fra stiftamtmand i Ribe, tidligere overkrigssekretær Christian Carl von Gabel og amtsforvalter i Randers, land- og krigskommissær Hans Folsach, som ved missive af 6. marts 1733 og instruks af samme dato fik ordre og anvisning på at indrette det søndre jyske nationale regiment, der stort set skulle omfatte Århus og Ribe stifter samt det vestlige Fyn. Blandt instruksens bestemmelser var også den, at de skulle udpege 6 eksercerpladser for hvert kompagni beliggende således, »at mandskabet, som der henhører, ej med alt for lang march vorder besværet, men inden aftenstid igen kan komme til sit hjem tilbage.«¹⁵

Allerede i den omtalte skrivelse af 13. marts 1733 gjorde Gabel og Folsach kongen opmærksom på nogle problemer, der krævede yderligere stillingtagen. Og samtidig pegede de altså på, at

»landet og især Riber stift er af saa vidtløftig begreb, at naar et compagnie der ikkuns skal have 6 exercerpladser, kan det for mandskabet ej bedre udfalde, end at jo de fleste vil faa en 3, 4 til 5 miles vej at marchere. Naar nu deslige ved besværlige veje, mange aaer og bækker i efterhøsten, vinteren og foraaet haver didhen fuldført sin gang, tilbragt et par timer ved den dem fornødne undervisning, er den korte dag snart borte, og dem alene den mørke aften og nat forhaanden, igen at gaa tilbage, og om de end ved regn, sne og slud exponerede livet, var det dem umuligt at fuldende deres gang.«

Kommissærerne foreslår derfor, at man i sådanne egne indretter 2 eksercerpladser for hver underofficer og indskrænker

eksercitsen i hvert halvdistrikt til hveranden søndag på skift. Det ville ganske vist, indrømmer man, blive lidt mere besværligt for underofficererne, men de har jo i øvrigt hele ugen for sig selv. Til gengæld ville det være en stor lettelse for soldaten, der må tilbringe *sin* uge »i bondens gerning med møje og arbejde ... mange slette steder bekymmerlig.« Og ved denne »højlig fornødne forlindring« vil bønderkarlene opmuntres så meget, at »exercitien falder dem saa meget bedre ved.« De afstande, som kommissærerne anfører i deres skrivelse, må dog vel, hvad Rockstroh ikke synes at gå ud fra, forstås som den samlede strækning hen og hjem. Kongens svar af 8. maj 1733 var et afslag, dog med et beskedent håb forude: »... ang. den anden post om exercerpladsernes indrettelse til bekvemmelighed for det did henhørende mandskab, da ville vi ... at det med samme exercerpladser for det første skal forblive ved de sex, som efter forordningen skal ordineres, men skulde det siden findes, at samme blev altfor vidtløftige paa nogle steder, saa kan det af samtlige sessionsdeputerede til videre foranstaltning ... vorde indberettet.«¹⁶

Se, nu tegner situationen for de udskrevne bønderkarle sig nok knap så lyst! Op til 40 km at tilbagelægge 40 søndage om året i al slags vejr og føre ad tunge og besværlige, ofte oversvømmede veje. Og så har kommissærerne endda glemte at omtale, at deltagelse i gudstjenesten (af mindst et par timers varighed) forud for eksercitsen var obligatorisk efter gældende helligdagslovgivning. Selv ad nutidens gode veje og i ordentligt vejr er en dagsmarch heroveni på 35–40 km ingen spøg. Om vinteren ad datidens veje var den, som kommissærerne rigtigt påpeger, umenneskelig. Man kunne naturligvis forestille sig, at Gabel og Folsach trods alt har smurt lidt for tykt på, med bemærkningen om ligefrem livsfare. Jamen, så hør – som et eksempel på de jyske vejes beskaffenhed – hvad en embedsmand på inspektion godt 80 år senere i 1817 indberettede til Danske Kancelli om vejene i Rinds herred i Viborg amt:

»Den almindelige landevej fra Viborg til Aalborg, som gaar gennem dette herred, kender jeg ikke nøje til, da jeg ej har passeret den undtagen et lidet stykke ved Løvel bro, og her var den kun maadelig; men bivejene er yderst slette og gaar næsten bestandig over heder, hvor man formedelst det paa mange steder næsten aldeles sammengroede lyng ej kan se de store huller, der ofte er i samme. En aa, som løber tværs

igennem Rinds herred, gør formedelst dens vandløb vejene på mange steder saaledes, at de efter mit begreb om vinteren maa være aldeles ufremkommelige. Dette er især tilfældet ved Laastrup, hvor den almindelige kirkevej er over en bro, der er anbragt over aaen, men i en lang strækning på begge sider af broen er vejen saaledes, at vandet i oktober maaned, da jeg passerede den, skønt det dengang dog endnu ikke havde regnet noget synderligt, næsten gik ind i vognen, og præsten i Laastrup forsikrede mig, at om vinteren, naar hans konfirmander fra Skals sogn eller de paa hin side liggende gaarde skulde besøge ham, maatte de vade gennem vandet til lige under armene, hvilket naturligvis paa sundheden maa være højst nedbrydende.«¹⁷

Man kan nok antage, at denne beskrivelse også dækker forholdene i mange andre jyske egne, og at tilstanden ikke var bedre i 1733.

Når kommissærerne for det enkelte landmilitarsregiment havde foretaget deres inddeling og regulering, skulle de udfærdige en såkaldt hoved- og lægdsrulle, som bl.a. også indeholdt oplysning om, til hvilke eksercerpladser de enkelte sogne og landsbyer skulle høre. Rullen udfærdigedes i 7 eksemplarer, opdelt i større eller mindre enheder alt efter, hvem der skulle have den. Følgende skulle have hver et eksemplar: kongen, krigskancelliet, landetatens generalkommissariat, obersten for regimentet, amtmanden eller amtstuen, landkommissæren selv og hvert kompagnis chef. De fleste af disse ruller må anses for at være gået tabt, i hvert fald hos de lokale myndigheder. I Landsarkivet for Nørrejylland, hvor adskillige burde findes, er kun 2 bevaret. Det er den, som er afgivet til amtmanden i Kalø amt over Mols Sønder og Nørre herreders kompagni af det søndre jyske nationale regiment, og den som amtmanden over Dueholm, Ørum og Vestervig amter har modtaget, og som omfatter 1 $\frac{3}{4}$ kompagni af det nordre jyske nationale regiment, som skulle udskrives på Mors og i Thy.¹⁸

På grundlag af den sidstnævnte hoved- og lægdsrulle kan man danne sig et helt præcist billede af eksercerdistriktsinddelingen i disse nordvestjyske områder.

De 2 herreder – Sønder og Nørre – på Mors samt den sydlige del af Refs herred med Thyholm udgjorde Sønder- og Nørre herreders kompagnis distrikt og den nordlige del af Refs herred samt Hassing, Hundborg og Hillerslev herreder Hillerslev

Kort over den sydlige del af Mors, Jegindø og Thyholm, omfattende eksercerpladserne i Vejerslev, Lødderup, Solbjerg og Hvidbjerg med tilhørende sogne. – Gengivet efter Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Grundkort 1682/83.

og Hundborg herreders kompagnis distrikt, bestående af henholdsvis 105 og 82 mand. Det første af disse kompagnier havde 6 eksercerpladser som foreskrevet. Det andet havde i Vestervig amt kun 4. De øvrige 2 pladser med resten af mandskabet hørte under amtmanden over Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter og er derfor ikke medtaget i denne rulle.

De 6 eksercerpladser for Mors Sønder og Nørre herreders kompagni med tilhørende sogne var: 1. *Vejerslev* (Jegindø, Vester Assels, Øster Assels, Vejerslev, Rested, Hvidbjerg og Karby), 2. *Lødderup* (Rakkeby, Tæbring, Ovtrup, Mollerup, Elsø og Ørding), 3. *Solbjerg* (Dragstrup, Skallerup, Solbjerg, Sundby, Øster Jølby, Galtrup, Bjergby og Erslev), 4. *Flade* (Tødsø, Alsted, Sønder Dråby, Flade, Ejerslev og Sejerslev), 5. *Hvidbjerg* (Odby, Hvidbjerg og Søndbjerg), 6. *Gettrup* (Bodum, Ydby, Gettrup, Helligsø, Vestervig og Heltborg). De 4 eksercerpladser i Vestervig amt for Hillerslev og Hundborg herreders kompagni med tilhørende sogne var: 1. *Bested* (Hurup, Hassing, Bested, Grurup, Ørum, Lodbjerg, Visby, Villerslev og Hvidbjerg Vesten å), 2. *Snedsted* (Skyum, Hørdum, Stagstrup, Harring, Sønderhå, Snedsted, Hørsted, Nørhå og Skjoldborg), 3. *Sjørring* (Hundborg, Sjørring, Torsted, Vang, Tilsted, Thisted, Skinnerup, Øster Vandet og Nors), 4. *Hillerslev* (Ræer, Tved, Hillerslev, Kåstrup, Sennels, Hunstrup, Østerild og Hjarremål).

Ved kompagniovelserne havde de 2 kompagnier samlingspladser i henholdsvis Lødderup og Thisted.

Det er klart, at mandskabet alt efter bopæl havde meget forskellige afstande til eksercerpladserne og samlingspladserne. For dem, der tjente i eksercersognets kirkeby, kan den traditionelle opfattelse af militstjenestens byrde vel nogenlunde holde stik. Men helt sikker kan vi nu ikke være. For ét var forskrifter, et andet deres efterlevelse. Det kan vi konstatere på et, i denne forbindelse, så uventet sted som forordningen af 12. marts 1735 »Om sabbathens og andre helligdages tilbørlige helligeholdelse og den hidindtil derved forløbne misbrugs afskaffelse.« For af denne forordnings § 9 erfares, at kongen »med største mishag maa fornemme, hvorledes en del af officererne ved vores landmilitie, tværtimod vores allernaadigste forordning, paa de hellige dage skal trække hele kompagnier og esquadroner tilsammen og lade dem undertiden under præ-

diken og, imedens gudstjeneste forrettes, ej alene exercere, men endog lade trommen røres« – hvilket herefter skal være alvorligt forbudt. Det kunne jo nok tyde på, at officererne – for deres egen bekvemmeligheds skyld? – har ladet bønderkarlene samle på endnu færre pladser og altså marchere endnu længere, end det var forudsat i forordningerne. Dog skal det retfærdigvis siges, at vi ikke med fuld sikkerhed tør slutte, at dette også skete efter 1733-forordningen, selv om det altså er omtalt i en forordning fra 1735. Sagen er nemlig den, at der tales om både kompagnier og *eskadroner*. Men da vi nu ved, at landdragonerne blev afskaffet i 1730 tillige med den øvrige gamle landmiliti og ikke genindført i 1733, og da vi desuden ved, at Christian 6.s sabbatsforordning næsten ord til andet er en afskrift af faderen, Frederik 4.s sabbatsforordning af 21. april 1730, som Christian 6. rigtignok med brask og bram havde kasseret i 1731, så er det muligvis bare på grund af slaphed i administrationen, at man i Danske Kancelli tankeløst har afskrevet en bestemmelse med dens begrundelse, selv om den ikke passede på de ændrede forhold.¹⁹

Men hvordan dette nu end forholder sig, var, som et blik på Danmarkskortet kan vise, afstandene for mange af de udskrevne karle til de forordnede eksercerpladser lange nok endda. Ikke helt få har faktisk haft de af Gabel og Folsach omtalte 3, 4 à 5 mil (ca. 22, 30 à 38 km) at tilbagelægge søndag efter søndag. Fx har de 2 karle på Jegindø, der skulle ekserceres i Vejerslev, i luftlinie haft ca. 15 km hver vej. Ad vejene har afstanden sagtens været 18–20 km. Tilmed skulle de ro over det ca. 1 km brede farvand mellem Jegindø og Mors. Omtrent samme afstand kan de fjernestboende i det udstrakte Hjaremål sogn vel have haft til deres eksercerplads i Hillerslev. Dog skulle de ikke også over vandet.

Studerer man eksercerpladserne i forhold til sogne og landsbyer nærmere, vil man i øvrigt bemærke, at karlene ikke altid har fået tildelt den nærmeste plads. Jegindøboerne ville have haft betydeligt kortere vej til Hvidbjerg på Thyholm. Karlene fra Rakkeby, som skulle ca. 12 km i luftlinie til Lødderup, kunne have klaret sig med 6–7 til Vejerslev. Og sådan kunne anføres talrige eksempler, der vel kun kan tydes således, at hvor forskellige hensyn brødes, kom hensynet til bønderkarlene i sidste række.

Revideret syn på militstjenesten

På baggrund af det, som er fremdraget om de ofte store afstande til eksercerpladserne og de større samlingspladser, kan man nok fastslå, at militstjenesten for de allerfleste udskrevne bønderkarle var mere byrdefuld end hidtil almindeligt antaget. Lad os til sidst forsøge et samlet overblik over de enkelte ulemper, der sammenlagt udgjorde den betydelige byrde, som gjorde udskrivning til landmilitseren så frygtet, som den utvivlsomt har været af de allerfleste af bønderkarlene.

Først var der naturligvis de ulemper, som man allerede tidligere har været opmærksom på: Selve eksercitsen i 1 eller 2 timer alt efter årstiden. Hvor byrdefuld den i sig selv fysisk har været for de arbejdsvante karle, er svært at sige, men dog næppe meget undtagen i dårligt vejr. Dernæst barsk tiltale af de ofte tyske og sikkert også ofte grovkornede korporaler, som var rekrutteret fra den hvervede hær og kendte alle de råheder, der gik i svang her. Hvor generende det i sig selv har været for bønderkarle, der næppe var for godt vant med høflig tiltale ved hoveriet og måske heller ikke hjemme på gårdene, er vist endnu sværere at have en begrundet mening om. Der har nok været store individuelle forskelle i den psykiske robusthed fra karl til karl, ligesom man jo også må formode, at korporalerne var af forskellig kaliber. Når talen er om prygl, er sagen nok straks en anden. Selv om Edvard Holm gør gældende, at prygl var velkendt på mange civile områder, er det nok rimeligt at antage, at de er faldet betydeligt tættere og hårdere ved eksercitsen end i skoler, på værksteder og endog ved hoveriet. Men det er klart, at dette må være og forblive en trossag. Om pryglene taler forordningerne af 1701 og 1733 med enslydende ord. Officererne skal undervise mandskabet »med al sagtmødighed« og ikke »begegne« det med »nogen haardhed, skældsord, hug eller slag«, *med mindre* (min, næppe uberettigede, fremhævelse) nogen måtte befindes »modvillig og fortræden og ej vil give agt paa, hvis [=hvad] hannem med gode siges og forevises.« I så fald må hug og slag nemlig godt bruges, dog med »saadan moderation, at ingen tager skade paa sin helbred eller sine lemmer.« Hvad angår de egentlige straffe ved pælen eller på træhesten, er de 2 forordninger også enslydende. De skulle anvendes ved udeblivelse fra eksercitsen uden lovlig grund og på dem, som findes genstridige el-

ler »med uhøflige ord eller miner begegner deres foresatte ... enten naar han exercerer, eller hvor de kommer tilsammen udi værtskaber eller anden skikkelig forsamling.« Straffens længde skulle være 1 time ved første gangs forseelse, 2 timer ved 2. gangs og 3 ved tredie. Dog må underofficererne ikke bruge disse egentlige straffe uden kaptajnens godkendelse. Hvor meget strafferedskaberne har været i brug, unddrager sig selvsagt enhver sikker bedømmelse. Men det er nok urealistisk at forestille sig, at de ikke er blevet både brugt og misbrugt. Og hvor gik grænsen mellem brug og misbrug? Hvad der er uhøflige ord og måske navnlig miner, er jo lidt af en skønssag. Hvor stor en rolle frygten for at komme i felten har spillet, er det naturligvis også umuligt at vide. Risikoen har i øvrigt varieret meget fra tid til anden. Det er nok mest sandsynligt, at denne frygt, i hvert fald til de fleste tider, ikke har været af afgørende betydning, næppe større end hos soldater til alle tider. En temmelig lille og uvis risiko opfanges vist som oftest af den menneskelige naturs almindelige tilpasnings-evne.

Men så var der altså for de fleste de lange veje året rundt i alt slags vejr, der som en stort set ugentlig tilbagevendende tårn i sig selv må have været meget belastende, og da ikke mindre når målet for den lange og anstrengende vandring under alle omstændigheder var så lidt tillokkende. Men helt afgørende har måske til syvende og sidst været, at turen til og fra eksercerpladsen sammen med den obligatoriske kirkegang og den efterfølgende eksercits har medtaget hele den eneste ugentlige fridag fra meget tidlig morgen til sen aften eller ud på natten. Ugen igennem har karlene, som Gabel og Folsach fremhæver, arbejdet – hårdt, må vi nok antage – hjemme hos bonden eller ved hoveriet. Og så skulle den eneste dag, hvor man vel som regel havde i det mindste nogle timer til sin egen rådighed og til lidt samvær med byens og sognets øvrige ungdom af begge køn, ikke alene tages fra en, men tilmed gøres til ugens aller ubehageligste dag, og det i nogle af de bedste ungdomsåre. Om de udskrevne karle kunne have kendt de værnepligtige soldaters vilkår på A.D. Jørgensens tid, der i sig selv absolut ikke har været misundelsesværdige, tror jeg, de med glæde ville have byttet. For slet ikke at tale om nutidens hjemmeværnsmænd.

Selv om historikerne stort set ikke har skelnet mellem mi-

litstjenesten efter 1701-forordningen og 1733-forordningen, var der dog som anført nogen forskel. Efter 1733 var der »kun« ca. 40 lokale eksercitsdage mod ca. 50 tidligere. Og ligeledes var øvelserne i større enheder lidt færre. Men med en langt mindre hærstyrke efter 1733 boede mandskabet tilsvarende mere spredt, og afstandene til både de lokale eksercerpladser og de større samlingspladser blev større, tildels meget større.

Antager vi desuden – og det kan vi roligt gøre – at militstjenesten af de fleste bønderkarle var meget frygtet, kommer der efter 1733 den psykiske faktor med ind i billedet, at en hård skæbne, der rammer de få, er sværere for de ramte at forlige sig med end den, der rammer alle eller de fleste. Men heraf følger også, at truslen – udtalt eller blot svævende over hovedet som en mulighed – om udskrivning til tjeneste i landmilitsen blev et endnu stærkere pressionsmiddel for godsejerne.

Om dette nu er indgået bevidst i overvejelserne bag forordningen af 4. februar 1733, er vel uvist. Men tankevækkende er det dog, at man ved denne militsordning med dens meget beskedne styrkemål har opnået på samme tid at genere landbruget som helhed – godsejere som bønder – mindst muligt og at skabe et utvivlsomt skærpet pressionsmiddel i godsejers hånd overfor bønderkarlene gennem den mere selektive udskrivning.

Noter

1. For forordninger (frd.) henvises én gang for alle til kvartudgaven af forordninger.
2. Krigsfrygt er bl.a. fremhævet som medvirkende årsag til landmilitsens upopularitet af Birgit Løgstrup i *Jorddrot og offentlig administrator*, Kbh. 1983, s. 340ff.
3. K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Damnark, I-III*, Kbh. 1909–26 (Rockstroh), II, s. 285ff. – Om Frederik 4.s landmilit se tillige Edvard Holm: *Frederik IV's Landmilit og dens Indflydelse paa Bondestandens Kaar i Danmark*, i *Hist. Tidsskr.*, 5. rk., 4. bd., 1883–84, s. 529–619.
4. *Danske Lov 6–3–1*, frd. 21.4.1730 og 12.3.1735. Jf. Jens Holmgaard: *Kom hviledagen i hu – eller i gabestokken*, i *Fra Viborg Amt*, 1984, s. 57–68.
5. I frd. 22.2.1701, indledning, siges, at eksercitsen skal øves »uden at ... bondens avl og jordens dyrkelse derudover forsømmes.« I frd.

- 4.2.1733, § 10, siges, at landsoldaten skal ekserceres hver søndag »undtagen udi sæde-, hø- og kornhøstetider«, og i § 11 tilsvarende om kompagni-, regiments- og bataljonssamlinger at de ikke må ske i bondens sæde-, hø- og kornhøstetid.
6. Om nedsættelse af eksercitsen se frd. 30.12.1702. § 4, 1. art.: »De karle som have standen 1½ aar i rullen og formedelst flid og lærvillighed gjort sig udi exercitien temmelig perfect, maa hveranden søndag ... være fri.« – Om de samlede øvelser se Rockstroh, II, s. 450f.
 7. Om datidens anvendelse af straffe se fx Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. Kbh. 1960.
 8. Frd.22.2.1701, § 9: »Saa længe personen saaledes udi rullen staar indskreven, forbliver han ... i samme læg ... eller og udi samme sogn.«
 9. I frd.30.10.1730 begrundes nedlæggelsen med, at landmilitzen »er bleven baade landet i almindelighed, saa og det unge mandskab i særdeleshed, til stor og snart utaalelig besværlighed og byrde.« – Med »national-infanteriet« nedlægges samtidig landdragonerne. – Også i frd. 4.2.1733 fremhæves ulemperne ved den gamle landmilitz, og efter den nye skal det unge mandskab enrulleres »uden dennem med nogen slags trængsel, som de under den forrige landmilice havde udstaaet, at besværges.« – Om ændringerne i 1701-militzen se fx [Poul Rasmussen] : Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700–1788 i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1972. – Om landmilitzens inddeling i enheder se Rockstroh, II, s. 442 og passim. – Tjenestetiden efter frd. 4.2.1733 var 8 år for de karle, som blev udskrevet før deres 30. år. De som var fyldt 30 skulle kun tjene i 6 år. Både efter frd. 1701 og 1733 viste det sig dog senere nødvendigt at forlænge tjenestetiden for de fleste udskrevne, se herom Rockstroh, III, s. 143ff. og passim.
 10. Disse tider kunne næppe overholdes af dem, der boede længst fra samlingspladserne. Dette gjorde obersterne fra første færd opmærksom på, se Rockstroh, III, s. 108.
 11. Stavnsbåndet som sådant havde naturligvis ikke umiddelbar indflydelse på, hvor byrdefuld selve militstjenesten var. Men i den udstrækning det af bønderkarlene bevidst er opfattet som en følge af militsordningen, har det vel kunnet bidrage til en negativ holdning til denne.
 12. Det var ved, i anden sammenhæng, at støde på den i note 15 omtalte skrivelse af 13.3.1733, at jeg blev opmærksom på, at byrden ved eksercitspligten næppe kunne være så ringe som hidtil almindeligt antaget.
 13. Landsarkivet for Nørrejylland (LA). B1A – 176. Dueholm, Ørum og Vestervig amter. Hoved- og lægdsrulle 1733. – Et enkelt sogn, Vestervig, stillede 10 mand, Hvidbjerg på Thyholm 9, adskillige

- sogne kun 1 mand. I alt stillede 38 sogne på Mors og i det sydlige Thy 105 mand til Sønder- og Nørre herreders kompagni eller 2,8 i gennemsnit.
14. Danmark havde i 1930 knap 1700 sogne (Statistisk Departement: Danmarks administrative Inddeling), som ligeligt fordelt på de 288 eksercerpladser ville give ca. 5,9 sogn pr. plads. Af de 10 eksercerpladser på Mors og i Thy havde 1 kun 3 sogne, 2 havde 6, 1 havde 7, 3 havde 8 og 3 havde 9 sogne. Den skæve fordeling mellem landsdelene antyder, at afstandsproblemerne var størst i Jylland som den tyndest befolkede landsdel.
 15. Kopi af Gabel og Folsachs skrivelse af 13.3.1733 i LA. B 5 A – 508. Århus stiftamt. Korrespondance vedr. sessions-, landmiliti- og lægdsvæsen 1713–41. – Missive og instruks til samme af 6.3.1733 i LA. B 9 – 182. Ribe stiftamt. Rescripter og kancellibreve 1733–36.
 16. LA. B 9 – 182.
 17. Paul G. Ørberg: En embedsmand inspicerer Viborg by og amt i året 1817, i Fra Viborg Amt, 1967, s. 86.
 18. Rullen fra Kalø amt: LA. B 4 A – 102. Hoved- og lægdsrulle 1733. – Rullen fra Dueholm m. fl. amter se note 13.
 19. I frd. 19.1.1731, hvormed Christian 6. ophævede Frederik 4.s heligdagsforordning af 21.4.1730, tog han ligesom i frd. 30.10.1730 om landmilitiets nedlæggelse stærkt afstand fra faderens lovgivning – i begge tilfælde for snart efter at genindføre den.